

Link: <https://doi.org/10.3126/irj.v2i2.56153>

संवाद विश्लेषणमा उक्ति अतिक्रमण

महेश प्रसाद भट्ट

mahesh.bhatt@sac.tu.edu.np

सानोठिमी क्याम्पस, सानोठिमी भक्तपुर

सारसंक्षेप : प्रस्तुत आलेखमा संवादात्मक अभिव्यक्तिमा भाषिक उक्ति अतिक्रमणको सैद्धान्तिक अवधारणा अनुरेखाङ्कन गरिएको छ । यसमा संवादात्मक उक्ति अतिक्रमणलाई सोदाहरण चर्चा गरिएको छ । यस आलेखको तयारीका क्रममा गुणात्मक अध्ययन ढाँचाको अनुप्रयोग गरिएको छ । यसमा सामग्रीको विवेचनका लागि वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक विधिको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनबाट भाषा प्रयोक्ताले ग्राइसियन उक्ति प्रयोगमा प्रभावकारिता ल्याउँदा सहभागीहरूबिच अन्तरक्रिया सफल हुने; शाब्दिक वा अशाब्दिक सबै प्रकारका भाषिक सञ्चारमा यी उक्तिहरू प्रयोग नहुन सक्ने; उक्ति प्रयोगको न्यूनता र आधिक्यताले उक्ति अतिक्रमणको स्थिति देखापर्ने; संवादात्मक उक्तिअन्तर्गत निहित उपउक्तिहरूका मान्यता विपरीत भाषिक प्रयोग हुँदा उक्ति अतिक्रमणको स्थिति देखिने; उक्ति अतिक्रमण अन्तरक्रियाको कमजोरी नभएर परिस्थितिजन्य देखिने तथा उक्ति अतिक्रमण अन्तरोक्ति निर्माण र अध्ययनका आधारहरू बन्ने जस्ता निष्कर्ष निकालिएको छ । यससँग सम्बन्धित विभिन्न विद्वानका परिभाषा र यसको विकास र सीमालाई यसमा प्रस्तुत गरिएको छैन । त्यसैगरी निकै अमूर्त मानिने अन्तरोक्तिको परिचय, विकास र प्रकारलाई चर्चा गरिएको छैन । यसबाट संवाद विश्लेषणमा रुचि राख्ने सरोकारवाला सबैलाई अपेक्षित सहयोग पुग्ने विश्वास अध्येताका तर्फबाट लिइएको छ ।

विशेष शब्दावली : प्रकरणार्थ विज्ञान, सहयोगात्मक सिद्धान्त, उक्ति अतिक्रमण, अन्तरोक्ति ।

प्राप्त मिति : १८, अप्रिल, २०२३, स्वीकृत मिति : १४, मे, २०२३, प्रकाशित मिति : १२, जुन,

अध्ययनको पृष्ठभूमि

संवादात्मक अन्तरक्रियामा प्रयुक्त उच्चारको अध्ययनको लागि हर्वट पउल ग्राइस (१९१३ - १९८८) द्वारा प्रकरणार्थ विज्ञानअन्तर्गत प्रतिपादन गरेको सैद्धान्तिक मान्यता नै सहयोगात्मक सिद्धान्त हो (नियल, १९९२) । ग्राइसद्वारा प्रतिपादित यस सिद्धान्तलाई प्रकरणार्थ विज्ञानको केन्द्रका रूपमा लिने गरिन्छ । मानवीय सञ्चार र भाषिक अर्थसँग सम्बन्धित ग्राइसले प्रतिपादन गरेको मान्यताले दर्शनशास्त्र, भाषा विज्ञान तथा संज्ञानात्मक मनोविज्ञानका क्षेत्रमा शक्तिशाली प्रभाव पारेको छ (नियल, १९९२) । यस सिद्धान्तले संवादमा सहभागी वक्ता र स्रोताले निर्वाह गर्नुपर्ने भूमिका र संवादमा भएको गुणलाई अध्ययन गर्दछ ।

हवाई विश्वविद्यालयमा विलियम जोन्स भाषणमालाअन्तर्गत ग्राइसद्वारा सन् १९६७ मा दिइएको व्याख्यानबाट सहयोगात्मक सिद्धान्तको प्रतिपादन भएको हो । यसको प्रथम प्रकाशन 'तर्क र संवाद' शीर्षकमा सन् १९७५ मा गरिएको छ (लेभिन्सन, २०१०) । वाक्यको संरचनागत अर्थभन्दा सन्दर्भपरक अर्थले आर्थी अध्ययनलाई पूर्णता दिन्छ भन्ने प्रकरणार्थ विज्ञानको विचारबाट ग्राइसियन सहयोगात्मक सिद्धान्त प्रभावित छ । यसलाई तर्क र संवाद शीर्षकको आलेखमा "आफू सहभागी भएको संवादका स्वीकृत उद्देश्य र दिशाअनुरूप जब आफ्नो पालो आउँछ त्यस अवस्थामा आवश्यक परेजति योगदान गर" भनिएको छ (ग्राइस, १९७५) । यसअनुसार संवादात्मक अन्तरक्रियाको निश्चित उद्देश्य हुन्छ; प्रस्तुतिक्रम हुन्छ; सहभागी हुन्छन् । जब सहभागीहरूको भूमिका सक्रिय हुन्छ, त्यस अवस्थामा जति भूमिका आवश्यक

पछि त्यति नै सत्य, स्पष्ट, असन्धिगद एवम् अन्तरसम्बन्धित सूचना मात्र सम्प्रेषण गरी भूमिकालाई मूर्त तुल्याउनु पर्छ ।

सन् १९६७ मा ग्राइसले सहयोगात्मक सिद्धान्तको प्रतिपादन गर्दा अभिव्यक्ति र सम्प्रेषणविच भिन्नता छुट्याएका थिए । उनले अभिव्यक्तिलाई वाक्यको अर्थ मानेका थिए भने सम्प्रेषणलाई वक्ताको अर्थ । भाषिक उच्चारलाई वक्ताको आशयका आधारमा अर्थ्याउनु पर्ने र त्यसो नहुँदा वास्तविक भाषिक विश्लेषण हुन नसक्ने कुरालाई उनले जोड दिएका छन् । जबसम्म सहभागीहरू संवादको उद्देश्य र वातावरणअनुरूप आफ्नो भूमिकालाई अनुकूल बनाउदैनन् तबसम्म संवादले गति लिदैन । यसमा सबै पक्षको अवस्थाजनित र अर्थपूर्ण भूमिका अपेक्षित हुन्छ । ग्राइसले सहयोगात्मक पूर्णताको लागि खास खास नियम प्रतिपादन गरेका छन् । सहयोगात्मक सिद्धान्तले संवादात्मक वातावरण जटिल भए पनि यो वास्तविक हुनुपर्छ भन्ने कुरामा जोड दिन्छ । सहयोगात्मक सिद्धान्तलाई ग्राइसले संवादात्मक उक्तिहरू, उक्ति अतिक्रमण, उक्ति उल्लङ्घन एवम् अन्तरोक्ति जस्ता पक्षको समावेश गरी पूर्णता दिएका छन् (स्कूलफिल्ड, २००७) । यस्ता उक्तिहरूले संवादको नियमबद्धतालाई अध्ययन गर्छन् ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

प्रस्तुत लेख तयारीका क्रममा गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । यसमा प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यस आलेखमा हर्वट पाउल ग्राइसका लेखहरूलाई प्राथमिक स्रोतीय सामग्रीको रूपमा उपयोग गरिएको छ । सम्बन्धित विषयका प्रकाशित पुस्तकहरू, अनुसन्धान सारहरू, पत्रपत्रिकाहरू, जर्नलहरू र इन्टरनेटलाई तथ्याङ्क सङ्कलनका द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएका छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा आगमन विधिको प्रयोग गरी सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ । वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक अध्ययन विधिको प्रयोग गरी सामग्रीको विश्लेषण गरिएको छ ।

संवादात्मक उक्ति अतिक्रमण

ग्राइसले सहयोगात्मक भाषिक व्यवहारमा प्रयोग हुने नियमलाई आधार मानी चर्चा गरेका उक्तिहरू नै संवादात्मक उक्तिहरू हुन् । संवादमा सहभागीहरूले अप्रत्यक्ष रूपमा निश्चित नियमहरू पालन गरेकै हुन्छन् । यी नियमहरूको पूर्णतः पालन गरिएको संवाद संरचनात्मक तहमा सफल हुन्छ । येल (१९९६) का अनुसार सहयोगात्मक सिद्धान्तका चार ओटा उपसिद्धान्त नै संवादात्मक उक्तिहरू हुन् (वाइवान, २०१०) । यस्ता उक्तिहरूले उपयुक्त मात्रामा सूचना प्रयोग गरिएको संवादको विश्लेषण गर्ने सैद्धान्तिक आधार दिन्छन् । ग्राइसले संवादात्मक उक्तिहरूअन्तर्गत जम्मा चार ओटा उक्ति र तीअन्तर्गत जम्मा जम्मी नौवटा उपउक्तिहरूको चर्चा गरेका छन् । सहयोगात्मक सिद्धान्तमा गुणोक्ति, परिमाणोक्ति, सम्बन्धोक्ति र व्यावहारोक्ति गरी चारओटा उक्तिको चर्चा गरिएको छ ।

गुन्डी (२०००) ले सङ्क्षिप्त सत्य अन्तरसम्बन्धित र स्पष्टताको गुण भएको संवादमा संवादात्मक उक्ति पालन हुने बताएका छन् । संवादलाई स्पष्ट बनाउन, तार्किक बनाउन, दुःखद एवम् कष्टकर सूचनालाई स्पष्ट र सहज तरिकाले भन्न र असन्तुष्टिलाई सिधै व्यक्त गर्न यस्ता उक्तिगत नियमहरूले सघाउँछन् । संवादमा ग्राइसियन उक्तिहरू अपेक्षित मानिन्छन् तर अनिवार्य भने होइनन् । गुणोक्ति, परिमाणोक्ति, सम्बन्धोक्ति र व्यावहारोक्तिले संवादलाई स्वीकृत एवम् सफल दिशातिर डोर्न्याउँछन् तर प्रत्येक संवादमा यिनीहरूको प्रयोग भएकै हुन्छ र हुने पर्छ भन्ने छैन । यस सिद्धान्तअनुसार अन्तरक्रियामा सहभागीहरू विविध कारणले गर्दा उक्ति प्रयोगभन्दा उक्ति अतिक्रमण र उक्ति उल्लङ्घन बढी गर्ने गर्छन् ।

ग्राइसको सिद्धान्तको मूल अध्ययनीय क्षेत्र उक्ति प्रयोगभन्दा उक्ति अतिक्रमण र उक्ति उल्लङ्घनको स्थितिको अध्ययन हो । अधिप्रकरणार्थ विज्ञानअन्तर्गतका अध्येतव्य विषय मानिने यस्ता पक्षहरूले संरचनाजनित अर्थलाई सीमित गरी सम्प्रेषणजनित अर्थको अध्ययनलाई जोड दिन्छन् । अन्तरक्रियामा उक्ति अतिक्रमण हुनु भनेको यसको असफलता होइन बरु अन्तरोक्तिको आधार हो (लेभिन्सन २०१०) । संवादमा सामान्यः सहभागीहरूबिच आफ्नो पालोमा पूर्ण प्रतिबद्ध र सहयोगी हुनुपर्छ भन्ने मान्यता पाइन्छ तर सबै अवस्थामा यस्तो प्रतिबद्धता र सहयोगीपन नदेखिन सक्छ । सहभागीहरूबिचको उपेक्षाभाव, उत्तर दिन नचाहने मनसायले उक्ति प्रयोगमा वा उक्ति पालनामा बाधा आउँछ । त्यसो त सबै परिस्थितिमा संवादात्मक उक्ति र तिनका उपउक्तिहरू पालन भएको हुन्छ र हुनै पर्छ भन्ने पनि छैन । यस्तो हुनुमा सहभागीहरूले आफ्नो आशयलाई अभिव्यक्त गर्दा उक्ति प्रयोगतर्फ वा नियमवद्धतातर्फ बढी ध्यान दिइयो भने त्यसबाट आशयको गहन नभई सतही स्वरूप मात्र बाहिर आउन सक्ने र त्यही सतही स्वरूपको मात्र सञ्चार हुन सक्ने स्थितिको सिर्जना हुनु नै हो । ग्राइसका अनुसार यस्तो परिस्थितिबाट बच्न अन्तरक्रियामा सहभागीहरू उक्तिको निरन्तर अतिक्रमण गर्ने गर्दछन्, फलस्वरूप संवादात्मक उक्ति निरन्तर खण्डित भईरहन्छन् (आचार्य, २६९) ।

भाषिक सङ्कथनमा उक्ति अतिक्रमणले सहभागीबिचको संवादलाई खण्डित नगरी सङ्कथनको सम्बद्धनलाई अभिवृद्धि क्रियाशील (शक्तिशाली) बनाउँछन् । अन्तरक्रियामा उक्ति अतिक्रमण हुनु भनेको यसको असफलता होइन (लेभिन्सन, २०१०) । त्यसैले उक्ति अतिक्रमणलाई अन्तरोक्तिको प्रमुख आधार मानिन्छ । ग्राइसका अनुसार लाभक/पाठक/स्रोतले आफ्नो आशयलाई बुझेर स्रोताले त्यहीअनुरूप आर्थी निष्कर्ष निकालोस् भन्ने कुरा वक्ताले चाहन्छ । उक्त परिस्थितिमा वक्ताको आशयलाई निर्धारण गर्न चार प्रकृतिका उक्ति अतिक्रमणलाई हेर्नुपर्छ (ग्राइस, १९७६) : पहिलो सूचना सत्य छ या छैन, दास्रो सहभागीहरूले आफ्नो भूमिकामा प्रयाप्त जानकारी दिएका छन् या छैनन्, तेस्रो एकाधिक उक्तिहरू वा “ भेका छन् कि र चौथो उक्तिहरू एक्सप्लाइट छन् या छैनन् । यस्ता अतिक्रमणलाई तल दिएका उदाहरणले प्रष्ट पारेका छन् :

- (क) आज हामीबिच अन्तिम हस्ताक्षर नभएसम्म केही कुरा बाहिर नल्याउँने सहमति भएको छ । तसर्थ म केही भन्न चाहन्न । (गुणोक्ति अतिक्रमण)
- (ख) निर्वाचन आयोग चुनाव गर्न लागि परेको छ तर मलाई लाग्दैन कि चुनाव होला । (परिमाणोक्ति अतिक्रमण)
- (ग) ऊ कहाँ वस्छ ?
दार्चुलाको कुनै गाउँ मा । (गुणोक्ति र परिमाणोक्ति अतिक्रमण)
- (घ) उनी पास भईन् या भईन मलाई जानकारी छैन तर जागिर पाइन् । (सम्बन्धोक्ति अतिक्रमण)
- (ङ) मलाई थाहा छैन कि ऊ के चाहन्छ तर उसको व्यवहारले गर्नुसम्म गयो । (व्यावहारोक्ति अतिक्रमण)

माथिका उदाहरणमा उक्ति अतिक्रमणको स्थितिलाई देखाइएको छ । सहयोगात्मक सिद्धान्तअनुसार यस्ता उक्तिहरूको अतिक्रमण वक्ताले कुन आशय जनाउन प्रयोग गरेको हो भन्ने कुराको निर्धारण उच्चार प्रयोगको वातावरणको अध्ययन, उच्चारको पृष्ठभूमि र अपेक्षित उद्देश्यको अध्ययन गर्नुपर्छ । उच्चारमा उक्ति अतिक्रमणको निर्धारण तलका परिस्थितिका आधारमा हेर्नु पर्दछ (रहमानी २००८) :

- अन्तरक्रियाको स्वीकृत उद्देश्यअनुरूप सहभागीको योगदान उपयुक्त सूचनात्मक छ या छैन ?
- भाषिक उच्चार सत्य र प्रयाप्त प्रमाणसहितको छ या छैन ?

- सहभागीका उच्चारहरू अन्तरसम्बन्धित छन् या छैनन् ?
- प्रयुक्त उच्चार स्पष्ट, असन्दिग्ध एवम् सङ्क्षिप्त छ या छैन ?

क. गुणोक्ति अतिक्रमण

गुणोक्तिले संवादका क्रममा प्रयोग गरिएका उच्चारहरूको सत्यतालाई सङ्केत गर्दछ भने गुणोक्ति अतिक्रमणले त्यस्ता भाषिक उच्चारमा सूचनाको सत्यता नहुँदाको स्थितिलाई सङ्केत गर्दछ । सहयोगात्मक सिद्धान्तअनुसार सहभागीहरूले आफ्नो भूमिकालाई गुणोक्तिका उपउक्तिले निर्देश गरेका मान्यता विपरीत बनाउँदा गुणोक्ति अतिक्रमणको स्थिति देखिन्छ । संवादका क्रममा ठट्टा, कल्पित अभिव्यक्ति, अलङ्कारोक्ति र व्यङ्गोक्ति जस्ता विशेषताले युक्त उच्चारहरू प्रयोग गरिँदा प्रायः गुणोक्ति अतिक्रमण हुने गर्दछ (लेभिन्सन, २०१०) । सामान्य आशययुक्त शब्दले आफ्नो भाषिक उच्चारलाई प्रभावकारी बनाउन सक्छ भन्ने मान्यता विश्वास नगरी जब सहभागीहरू विचलनयुक्त भाषिक उच्चारहरू प्रयोग गर्न थाल्छन् तब गुणोक्ति अतिक्रमणको स्थिति आउँछ र अन्तरोक्ति प्रबल भएर देखापर्छ ।

मन्द वायुले रुखका पातहरू नाच्ने गर्छन् ।

माथिको उदाहरणमा प्रयुक्त नाच्नु क्रियापद सामान्य प्रयोगमा मानवीय पात्रसँग मात्र प्रयोग हुने गर्दछ तर यहाँ “ उक्त क्रियापदको प्रयोग अस्वाभाविक लाग्न सक्छ किनकि पात हल्लिन्छन् मात्रै; कहिल्यै नाच्दैनन् । तसर्थ यहाँ “ सत्य सूचना सम्प्रेषित नभएका कारणले गुणोक्ति अतिक्रमण भएको छ । भाषिक उच्चारमा गुणोक्ति अतिक्रमण निम्न कारणले हुने देखिन्छ :

उच्चार सामान्यभन्दा सङ्क्षिप्त हुनु : भाषिक उच्चार सामान्य प्रयोगभन्दा सङ्क्षिप्त भएमा गुणोक्ति अतिक्रमण हुने गर्दछ । यस्तो स्थिति मूलतः परिमाणोक्ति अतिक्रमणमा देखिन्छ तर परिमाणोक्तिअन्तर्गत चाहेभन्दा कम सूचना दिएको उच्चारले सत्य उच्चार प्रयोग नभएको स्थिति पनि सङ्केतित हुन्छ । यस्तो स्थितिमा एउटै भाषिक उच्चारमा पनि एकाधिक उक्ति (गुणोक्ति र परिमाणोक्ति) अतिक्रमण हुने गर्दछ । जस्तै :

क. तिम्रो परिचय पाऊ न ?

ख. मेरो नाम राजेश हो । म ।

यस उदाहरणमा कको उच्चारले नाम मात्रै अपेक्षा गरेको छैन तर खले नामभन्दा बाहेक आफ्नो बारेमा अन्य सूचना नदिई योगदानलाई सामान्यभन्दा सङ्क्षिप्त बनाएको छ ।

कम प्रासाङ्गिक हुनु : संवादमा सहभागीका भाषिक उच्चारहरू प्रत्येक तहमा प्रासाङ्गिक हुनुपर्छ । एउटा प्रसङ्गमा प्रयोग गरिने भाषिक उच्चार अर्कै प्रसङ्गमा प्रयोग भई भने त्यस्तो स्थितिमा मूलतः सम्बन्धोक्ति अतिक्रमण हुन्छ, फलस्वरूप गुणोक्ति सीमितीकरण हुँदै जान्छ । जस्तै :

क. बाहिर निकै शीतल छ कि ?

ख. छाता बोक्नु पर्ला जस्तो छ ।

यसमा कले बाहिर शीतल छ या छैन भन्ने सामान्य जवाफ खोजेको छ तर खले यसको विपरीत फरक प्रसङ्गमा प्रयोग हुने उच्चार प्रयोग गरेर भूमिकालाई अन्तरसम्बद्धता विहीन बनाएको छ जसको फलस्वरूप यसमा गुणोक्ति अतिक्रमण भएको छ ।

कम प्रत्यक्ष हुनु : भाषिक उच्चारमा सहभागीहरूले जे भन्न खोजेका हुन् त्यो प्रत्यक्ष नभन्दा गुणोक्ति पालनमा सीमितता देखिन्छ । कतिपय सहभागीहरूमा असहयोगीपनका कारणले भन्नुपर्ने सूचना लुकाउने प्रवृत्ति देखिन सक्छ जसको फलस्वरूप गुणोक्ति अतिक्रमण हुने गर्दछ । जस्तै :

क. तिमी आजभोलि कोसँग हिड्छौ ?

ख. को हुनु उनै त हुन् नि ।

क र खविचको माथिको संवादमा प्रत्यक्ष उच्चारमा हुन सक्ने सूचनाको लोप भएको छ । खको उच्चारमा प्रयोग भएको उनै शब्दले भूमिका अप्रत्यक्ष हुनगइ सम्बन्धोक्ति अतिक्रमण भएको छ ।

सङ्क्षिप्त अप्रासङ्गिक, अप्रत्यक्ष र अस्पष्ट भाषिक उच्चारले गुणोक्ति अतिक्रमणमा प्रमुख भूमिका खेल्ने गर्दछन् । यसैगरी उच्चार सत्य नहुनु, भुटो ठानेका उच्चार प्रयोग गरिनु र प्रयाप्त प्रमाणविना भाषिक उच्चार प्रयोग गरिनु जस्ता पक्षलाई पनि गुणोक्ति अतिक्रमणका मुख्य कारक मान्न सकिन्छ ।

ख. परिमाणोक्ति अतिक्रमण

परिमाणोक्तिले संवादका क्रममा प्रयोग गरिएका उच्चारहरूको मात्रात्मक उपयुक्ततालाई सङ्केत गर्दछ भने परिमाणोक्ति अतिक्रमणले त्यस्ता भाषिक उच्चारमा उपयुक्त मात्रामा सूचना नभएको स्थितिलाई सङ्केत गर्दछ । परिमाणोक्ति अतिक्रमण मुख्यतः यसले निर्देश गरेका उपउक्तिहरूको पूर्ण पालना नहुँदा हुने गर्छ । पुनरुक्ति, अत्युक्ति, न्युनोक्ति जस्ता कारणले पनि परिमाणोक्ति अतिक्रमणको स्थिति देखिन्छ । भाषिक प्रयोक्ताहरूले कुराकानीको उद्देश्य विपरीत चाहेभन्दा बढी वा चाहेभन्दा घटी सूचना दिदा यस्तो स्थिति आउँछ । जस्तै:

क : तिमी आरामै छौ ?

ख : मेरो ग्या“ स सिद्धिन लागेको छ । मस“ ग प्रयाप्त पैसा पनि छैन । ग्या“ स कता पाइएला त्यो पनि थाहा छैन । त्यसैले म त्यति सञ्चो अनुभव गरिरहेको छैन ।

माथिको उदाहरणमा कको प्रश्नको जवाफमा खले आश्यकताभन्दा बढी सूचना दिएको छ तसर्थ सूचनाको अधिक्यले यहाँ परिमाणोक्ति अतिक्रमण भएको छ । भाषिक उच्चारमा परिमाणोक्ति अतिक्रमण निम्न दुई कारणले हुने गर्छ :

सामान्यभन्दा लामो हुनु : संवादका क्रममा जब सूचना सामान्य वा मात्रात्मक उपयुक्तताभन्दा बढी हुन्छ तब परिमाणोक्ति अतिक्रमण हुने गर्दछ । पुनरोक्ति र अत्युक्तिका कारणले भाषिक उच्चारमा सूचनाको मात्रा थपिने गर्छ जसको फलस्वरूप सूचनाले आवश्यकताको सीमा नाघ्ने गर्छ र परिमाणोक्ति सीमित हुने गर्दछ । जस्तै :

क : यहा“ पेट्रोल पम्प कता छ ?

ख : यसो दायाँ मोडिएर बायाँ घुम । लगतै पहिलो रडको घर आउँछ । त्यहा“ कोही भेटिए भने तिनलाई पनि सोध । मेरो विचारमा अबको केही मिनेट पछि पेट्रोल पम्प आउँछ ।

यहाँ कले दिशाको सूचना मात्रै खोजेको छ तर खले कको अपेक्षाभन्दा निकै बढी हुने गरी आफ्नो भूमिकालाइ सक्रिय गराएको छ । यसमा सूचनात्मक अधिक्यका कारणले खको उच्चार लामो बनेको छ जसको कारणले परिमाणोक्तिको पलनामा सीमितता देखिएको छ ।

सामान्यभन्दा सङ्क्षिप्त हुनु : संवादका क्रममा जब सूचना सामान्य वा मात्रात्मक उपयुक्तताभन्दा कम हुन्छ त्यस अवस्थामा पनि परिमाणोक्ति अतिक्रमण हुने गर्दछ । न्यूनोक्तिका कारणले भाषिक उच्चारमा सूचनाको मात्रा कम देखिन्छ । सूचना आवश्यकताको सीमाभन्दा सङ्क्षिप्त हुँदा त्यसमा मात्रात्मक न्यूनताका साथै सत्यताको गुण पनि लोप हुने गर्दछ जसको कारणले गुणोक्ति पनि सीमित हुन पुग्छ । यहाँ सङ्क्षिप्तताले सूचनाको सारीकरण नभई न्यूनीकरणलाई सङ्केत गरिएको हो । जस्तै :

क : मैले आशा गरेको छुँ तिमिले किताब र कापी किन्यौँ ।

ख : हो मैले किताब किने ।

माथिको उदाहरणमा खले आफ्नो उत्तरमा आधा सूचना मात्रै अभिव्यक्त गरेको छ । यहाँ कको अपेक्षा किताब र कापी दुबै किनेको वा नकिनेको भन्ने उत्तरसँग जोडिएको छ तर खले भने किताब मात्रै किनेको उत्तर दिएको छ । सामान्यभन्दा सङ्क्षिप्तता कै कारणले यसमा परिमाणोक्ति अतिक्रमण भएको छ ।

ग. सम्बन्धोक्ति अतिक्रमण

सम्बन्धोक्तिले एकाधिक उच्चारविचको अन्तरसम्बद्धता र प्रसङ्गजनित भाषिक उच्चारलाई सङ्केत गर्छ भने सम्बन्धोक्ति अतिक्रमणले खास भाषिक उच्चारमा भएका अन्तरसम्बद्धता विहीन र अप्रासङ्गिक भाषिक उच्चारमा रहेको विशेषतालाई सङ्केत गर्दछ । प्रायः भाषिक उच्चारहरूमा प्रासङ्गिक आर्थी विशेषता रहने र तिनीहरूमा सङ्कथनिक सम्बद्धनको गुण रहने भएकाले यसको अतिक्रमण न्यून हुने गर्दछ (ग्राइस, १९७६) । कुन भाषिक उच्चार सम्बन्धोक्ति विहीन हुन्छ वा सम्बन्धोक्ति विहीन भाषिक उच्चार के लाई मान्ने भन्ने कुरा निकै कठिन छ । प्रासङ्गिक आर्थी अभिलक्षण रहेका उच्चारहरूमा पनि सोभो अन्तरसम्बद्धता छैन भने त्यसमा भएको गुणलाई अतिक्रमण नै भन्नु पर्छ । जस्तै :

क : तिमि विहान कति बजे उठ्यौ ?

ख : भाले वास्ने समयमा उठ्ने गर्छु ।

क र खविचको माथिको संवादात्मक उच्चारमा बाह्य तहमा सम्बद्धता देखिदैन । कको उच्चारमा खास समय संकेतित जवाफ अपेक्षा गरिएको छ भने खको उच्चारले खास समय संकेतित जवाफ दिएको छैन । आन्तरिक आर्थीतहमा माथिका उच्चारमा सम्बद्धता भेटिए पनि बाह्य तहमा यसमा सम्बन्धोक्ति अतिक्रमणको स्थिति देखिएको छ । सम्बन्धोक्ति अतिक्रमण निम्न कारणले हुने गर्छ :

कम प्रत्यक्ष हुनु : संवादका क्रममा सहभागीहरू सूचनालाई अप्रत्यक्ष ढङ्गले अभिव्यक्त गर्न चाहने स्थिति आउन सक्छ । यस स्थितिमा वास्तविक भाषिक उच्चार लोप हुन थाल्छ भने त्यसको स्थान अवास्तविक भाषिक उच्चारले लिन थाल्छ । यस्तो हुँदा उक्त भाषिक उच्चारमा सम्बन्धोक्ति सीमित भई यसको अतिक्रमण हुने गर्दछ । जस्तै :

क : दुध कता छ ?

ख : त्यो भित्र पसेको थियो ।

माथि उल्लेखित उदाहरणमा खले प्रत्यक्ष ढङ्गले जवाफ दिएको छैन । यहाँ त्यो शब्दको अर्थ प्रत्यक्ष रूपमा प्रकटित छैन । तसर्थ अप्रत्यक्षताका कारणले यसमा सम्बन्धोक्ति अतिक्रमण भएको छ ।

उच्चार सन्दर्भ विहीन हुनु : भाषाको प्रयोग खास सन्दर्भमा हुने गर्दछ । यसको आर्थी अभिलक्षण पनि यही सन्दर्भबाट निर्धारित हुन्छ । खास भाषिक संरचनाको अर्थबोध गर्न उक्त भाषिक संरचना प्रयोगको सन्दर्भलाई हेर्नुपर्छ । सहभागीहरूमध्ये एक अर्काको भूमिकालाई महत्व नदिने स्थितिको सिर्जना हुँदा उच्चार सन्दर्भ विहीन हुँदै जान्छ । यही कारणले सम्बन्धोक्ति अतिक्रमण हुन थाल्छ । जस्तै :

क : दुध कता छ ?

ख : म चोभार गएको थिएँ ।

यसमा कको प्रश्नले खास स्थानिक परिवेशसम्बन्धी उत्तरको अपेक्षा गरेको छ तर यहाँ खले आफू रहेको पूर्ववर्ती स्थानलाई प्रतिक्रियाका रूपमा अभिव्यक्त गरेको छ जुन पूर्ण रूपमा असान्दर्भिक छ । यसमा यही सन्दर्भविहीनताकै कारणले सम्बन्धोक्ति अतिक्रमण भएको छ ।

घ. व्यावहारोक्ति अतिक्रमण

व्यावहारोक्तिले स्पष्ट असन्दिग्ध, सङ्क्षिप्त र अनुक्रमिक गुणले युक्त भाषिक उच्चारलाई सङ्केत गर्दछ भने व्यावहारोक्ति अतिक्रमणले यी सबैमध्ये एक वा एकाधिक गुणविहीनताको स्थिति सिर्जना भएको भाषिक उच्चारलाई जनाउँछ । संवादका क्रममा सहभागीहरूले आफ्नो भूमिकालाई अस्पष्ट बनाए, सन्दिग्ध उच्चार प्रयोग गरे, सूचना न्यूनीकरण हुन पुग्यो वा क्रमबद्धता विहीन उच्चार प्रयोग हुन थाल्यो भने त्यस अवस्थामा व्यावहारोक्ति अतिक्रमण तीव्र हुने गर्दछ । लेभिन्सन (२०१०) का अनुसार व्यावहारोक्तिको मुख्य उपउक्ति क्रमैसँग भन भन्ने हो । यदि भाषिक उच्चारमा अनुक्रम छैन भने यसका अन्य उपउक्ति प्रयोगमा पनि सीमितीकरण हुन थल्छ । व्यावहारोक्ति अतिक्रमण निम्न चार कारणले हुने देखिन्छ :

अस्पष्ट हुनु : अन्तरक्रियाका क्रममा सहभागीले आफ्नो भूमिकालाई स्पष्ट नबनाउँदा अस्पष्टताको अवगुण थपिदै जान्छ । गुणोक्तिको पालन नहुँदा र अनावश्यक सूचना थुपार्न खोज्दा भूमिका अस्पष्ट बन्छ । जस्तै :

क : तपाईं कता जादै हुनुहुन्छ ?

ख : म यताबाट सिधै उता गएर अल्लिमाथि चढी तल भर्न जाँदैछु ।

माथिको संवादमा खको भूमिका अस्पष्ट छ । यहाँ कुनै पनि स्थानिक सङ्केत स्पष्ट छैनन् । सबै सर्वनामहरूको यसमा स्पष्ट स्थान संकेतित अर्थ लोप भएको छ वा सक्रिय छैन ।

सन्दिग्ध हुनु : एउटै उच्चारभित्र एकाधिक अर्थ रहने स्थितिमा त्यस्ता उच्चारको प्रयोग प्रासङ्गिकढङ्गले नहुँदा भूमिका सन्दिग्ध बन्छ । यस्तो अवस्थामा संरचनाको अर्थ अनिश्चित भई उच्चार व्यावहारोक्ति विहीन बन्दछ । जस्तै :

क : थेसिस लेख्न कति सरल छ ?

ख : ह्या महासागरै हो नि ।

माथि उल्लेखित उच्चारमध्ये खले प्रयोग गरेको संरचनामा प्रयोग भएको महासागर शब्दको अर्थी विशेषता सन्दिग्ध छ । यसमा प्रयोग भएको उक्त शब्दले सरल, जटिल, पार गर्न कठिन आदि के अर्थ

दिन खोजेको हो स्पष्ट छैन । तसर्थ सन्दिग्धार्थकताकै कारणले यसमा व्यावहारोक्ति अतिक्रमण भएको छ ।

सङ्क्षिप्त नहुनु : सूचना अनावश्यक मात्रामा थुपार्न खोज्दा सहभागीको भूमिका सङ्क्षिप्त हुँदैन । त्यसो त सूचनाको न्यून प्रयोगले पनि यस्तो स्थिति आउने गर्दछ । फलतः व्यावहारोक्ति अतिक्रमण हुन्छ । जस्तै :

क : नेपालको राजधानी कहाँ हो ?

ख : सगरमाथाको देश भनेर चिनिने नेपालको राजधानी धादिङको नौबिसेबाट बिस किलोमिटर जति उकालो जढिसकेपछि खाल्डो जस्तो देखिने काठमाडौँ नामको जुन भूभाग आउँछ, त्यही हो ।

माथिको संवादमा प्रयुक्त खको उच्चारण सङ्क्षिप्त छैन । यसमा खले आफ्नो भूमिकाको लागि आवश्यकभन्दा अधिक सूचना प्रयोग गरेको छ, जसले गर्दा व्यावहारोक्ति अतिक्रमण भएको छ ।

आनुक्रमिक नहुनु

उच्चारणमा प्रयोग हुने सूचनाको निश्चित क्रम हुन्छ । अन्तरक्रियामा सहभागीहरूले आफ्नो भूमिकालाई अनुक्रमिक बनाउन सक्ने पनि र बनाउन नसक्ने पनि बराबर स्थिति रहन्छ । यदि उनीहरूले भूमिका अनुक्रमिक बनाएनन् भने स्वभावतः व्यावहारोक्ति अतिक्रमण हुन्छ ।

जस्तै :

क : तपाईंको परिचय पाउं न ?

ख : म तिन वर्षदेखि त्रि.वि. मा पढ्दै छु । मेरो नाम मनोज हो । मैले सानोठिमीबाट स्नातक पास गरेको हँु । मेरो जन्म २०४५ सालमा भएको हो ।

यसमा खको उच्चारण आनुक्रमिक छैन । सूचनाको क्रमभन्जनजन्य प्रयोगका कारणले यसमा व्यावहारोक्ति अतिक्रमण भएको छ ।

ग्राइसले सहयोगात्मक सिद्धान्तान्तर्गत संवादात्मक उक्ति अतिक्रमणलाई अन्तरोक्ति विश्लेषणका निमित्त एक प्रमुख सिद्धान्त मानेका छन् । उनका अनुसार संवादात्मक उक्तिहरू सामान्य र विशिष्ट गरी दुई अवस्थामा अतिक्रमण हुन्छन् । जब यस्ता उक्तिहरू विशिष्ट अवस्थामा अतिक्रमण हुन्छन् तब संवादात्मक अन्तरोक्तिको निर्माण हुने गर्दछ (लेभिन्सन, २०१०) । यी उक्तिहरू मुख्यतः सहभागीहरूका सूचनाहरूको मात्रा अनावश्यक, असत्य, असम्बन्धित र अपष्ट हुँदा अतिक्रमण हुने गर्दछन् । एउटा उक्तिको अतिक्रमणले अर्को उक्तिको पालनलाई सीमितीकरण गर्ने गर्दछ । कहिलेकाहीँ वक्ता खास खास परिस्थितिबारे सहभागी स्रोतालाई जानकारी गराउन एकाधिक अर्थ दिने भाषिक उच्चारणको पनि प्रयोग गर्ने गर्दछ । वस्तुतः उक्ति अतिक्रमण संवादको कमजोरी होइन न त संवादकर्ताको त्रुटि नै । अन्तरोक्ति निर्माण र अध्ययनका चार वटा कारण मध्ये उक्ति अतिक्रमण पनि एक हो । सहभागीहरू भूमिकालाई बढी सूचनात्मक, परिस्थितिजन्य एवम् गहन बनाउन उक्ति अतिक्रमण गर्ने गर्छन् ।

सारांश

खास प्रसङ्गमा प्रयोग भएको भाषाको अध्ययन नै प्रकरणार्थ विज्ञान हो । चम्स्कीयन वाक्य संरचनावादी अध्ययनका विरोधमा यसको जन्म भएको हो । यसैको केन्द्रीयतामा वाक्क्रिया सिद्धान्त, सहयोगात्मक सिद्धान्त जस्ता अवधारणा विकास गरिएको मानिन्छ । यीमध्ये सहयोगात्मक सिद्धान्तलाई प्रकरणार्थ विज्ञानको केन्द्रका रूपमा लिने गरिन्छ । विचार आदान प्रदानका सन्दर्भमा आफ्नो भूमिकालाई बढीभन्दा

बढी क्रियाशील र शक्तिशाली बनाउनु पर्छ भन्ने कुरामा यसले जोड दिन्छ । यसमा मुख्यतः गुणोक्ति, परिमाणोक्ति, सम्बन्धोक्ति एवं व्यावहारोक्ति जस्ता उक्तिगत नियमहरूको चर्चा परिचर्चा गरिन्छ । त्यसैगरी यस्ता उक्तिहरूको अतिक्रमण र उल्लङ्घन एवम् त्यसबाट सिर्जित अन्तरोक्तिलाई यसमा मूल रूपमा हेरिन्छ । सहयोगात्मक सिद्धान्त भाषा प्रयोगका अर्थको अध्ययनसँग सम्बन्धित छ । यसका सहायताले साहित्यमा यस्ता भषिक प्रयोगले खेलेको भूमिकाको अध्ययन गर्ने गरिन्छ । संकथन विश्लेषणका सन्दर्भमा संवादात्मक उक्ति अतिक्रमणलाई मूल रूपमा हर्ने गरिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- आचार्य, व्रतराज, (२०६९), *वाकिक्रिया सिद्धान्त र साहित्य*, राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण गौतम (सम्पा.), **रत्न बृहत समालोचना**, काठमाण्डौ : रत्न पुस्तक भण्डार, पृ. ५४२-५६८ ।
- अलोट, निकोल्स अलवान, (२००७), *प्राग्माटिक एन्ड रेस्नालिटी*, लन्डन : युनिभर्सिटी कलेज ।
- अस्टिङ्गटन, जेनिट विल्ड, (१९९९), *ट्रवाट उड अ थ्यौरी अफ कन्भर्सेसनल अवेरनेस लुक लाइक ?*, ब्याकवेल पब्लिसर्स लि. ।
- एसर, आर. ई. एन्ड सिम्पसोन जे. एम. वाई (सम्पा.), (१९९४), *इन्साक्लोपेडिया अफ ल्याङ्ग्वैज एन्ड लिङ्ग्विस्टिक*, भोलुम ६ ।
- ग्राइस, एच.पि., (१९७५), *'लजिक एन्ड कन्भर्सेसन'*, पिटर कुल एन्ड जे. मोर्गन (सम्पा.), (१९७८), सेन्टिक्स एन्ड सिम्यान्टिक्स, प्राग्माटिकस, भोलुम ९, न्यूयोर्क : एकेडेमिक प्रेस, पृ. ४१-५८ ।
- ग्राइस, एच.पि., (१९७५), *'फर्दर नोट्स अन् लजिक एन्ड कन्भर्सेसन'*, पिटर कुल एन्ड जे. मोर्गन (सम्पा.), (१९७८), सेन्टिक्स एन्ड सिम्यान्टिक्स, प्राग्माटिकस, भोलुम ९, न्यूयोर्क : एकेडेमिक प्रेस ।
- ग्रिन, मिचेल, (२००३), *ग्राइसेस फ्रोनः अन मिनिड एन्ड एक्सप्रेसन*, जि. मिगल एन्ड सि. प्लुन्जी (सम्पा.), सेइड, मिनिड, इम्प्लिकेचर, युनिभर्सिटी अफ लेप्जिड प्रेस, पृ. १-२८ ।
- गौतम, देवीप्रसाद (२०६९), *संकथन विश्लेषण*, राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मण गौतम (सम्पा.), **रत्न बृहत समालोचना**, काठमाण्डौ : रत्न पुस्तक भण्डार, ।
- च्यापम्यान, सिबोन, (२०१३), *प्राग्माटिक एन्ड मिनिड*, यु.के. : युनिभर्सिटी आफ लिभरपुल ।
- पोट, क्रिस्टोफर, (२००८), *फर्मल प्राग्माटिक*, रुटलेज पांग्माटिक इन्साइक्लोपेडिया ।
- बन्धु, चुडामणि, (२०५७), *'प्रयोगार्थ विज्ञान'*, **पाठ्यक्रम विकास पत्रिका**, (वर्ष-१९, अङ्क-३३), पृ. १-१२ ।
- भट्ट महेश प्रसाद (२०७०), *सहयोगात्मक सिद्धान्त र नाटक साहित्य*, काठमाडौं : कला बुक्स हाउस ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद र भीमनारायण रेग्मी, (२०५९), *भाषाविज्ञान*, (दो.सं.) कीर्तिपुर : न्यु हिरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- लम्साल, रामचन्द्र, (२०५८), *'भाषाविज्ञानका परिप्रेक्षमा प्रकरणार्थ विज्ञान'*, **शिक्षक जर्नल**, (वर्ष-५, अङ्क-५), पृ. १-७ ।
- स्कूलफिल्ड, माथ्यु, (२००७), *रेस्नालिटी एन्ड कन्भर्सेसनः अ थेसिस अन ग्राइसेस थ्यौरी अफ कन्भर्सेसन*, द युनिभर्सिटी अफ एडिनबर्ग ।
- स्प्रेन्जा, जे.एल., (१९९५), *द ग्राइस कम्यानिन्यन*, आइरिस : युनिभर्सिटी अफ व्युनस ।
- हेल्मी, मारिया, (२०१०), *अ स्टडी अफ फ्लटिड एन्ड हेडिड म्याक्सिम युज्ड बाइ द मेन क्यारेक्टर इन "डेडी डे क्याम्प"*, मालाड : द स्टेट इस्लामिक युनिभर्सिटी ।